

RECENZIO

Hamburger Klára

LISZT LEVELEI CAROLYNE SAYN-WITTGENSTEIN HERCEGNÉ LÁNYÁHOZ – VÉGRE EREDETI NYELVEN*

*Lettres de Franz Liszt à la princesse Marie de Hohenlohe-Schillingsfürst
née de Sayn-Wittgenstein*

*Présentées et annotées par Pauline Pocknell, Malou Haine et Nicolas Dufetel
MusicologieS, collection dirigée par Malou Haine et Michel Duchesneau.
J. Vrin, Librairie Philosophique, 2010*

A nem angolul író Liszt-kutatónak eddig két fontos dokumentumkötettel akadt problémája. Az egyik a Carolyne de Sayn-Wittgenstein hercegné lányának, Marie hercegnőnek,¹ a másik az Olga von Meyendorff bárónének írott Liszt-leveletet tartalmazza² – kizárólag angol fordításban. Az eredeti, francia nyelvű dokumentumok, amelyek Mildred Bliss Dumbarton Oaks-i gyűjteményében voltak, ma a Harvard University Houghton Libraryben találhatóak. Ha tehát a hozzáférhető, publikált, angol változatból idézünk, lehet, hogy a kétszeres fordítás eredményeként (traduttore = traditore) megmászjuk az eredeti értelmét.

Ezen a helyzeten próbált segíteni az Angliában született Pauline Pocknell, a hamiltoni (Kanada) McMaster University francia tanára azzal, hogy az egyik anyagot, a Marie Wittgensteinnek írott Liszt-leveletet eredeti nyelven, a kéziratoknak megfelelően közzéteszi. Őt, Alan Walker professzor Liszt-trilógiája³ nélkülözhetetlen munkatársát, fontos önálló Liszt-tanulmányok szerzőjeként és egy mintaszerű kétnyelvű levelezéskötet⁴ közreadójaként tiszteljük. Nagyon vártuk új mun-

* A recenzió a *Hungarian Quarterly* megrendelésére készült, angol nyelven megjelent: *The Hungarian Quarterly*, Vol. LII. No. 202–203. Summer–Autumn 2011, 35–42.

1 Edward E. Hugo (ed.): *The Letters of Franz Liszt to Marie zu Sayn-Wittgenstein*. Cambridge: Harvard Univ. Press, 1953.

2 Edward N. Waters (ed.): *The Letters of Franz Liszt to Olga von Meyendorff 1871–1886 in the Mildred Bliss Collection at Dumbarton Oaks*. Dumbarton Oaks: Harvard Univ. Press, 1979.

3 Alan Walker: *Franz Liszt*. 1.: *The Virtuoso Years 1811–1847*. New York: Knopf, London: Faber & Faber, 1983; 2.: *The Weimar Years 1848–1861*. New York: Knopf, 1989; 3.: *The Final Years*. New York: Knopf, 1996. Magyarul: uő: *Liszt Ferenc*. 1.: *A virtuóz évek, 1811–1847*. Ford. Rác Judit, Budapest: Editio Musica, 1994; 2.: *A weimari évek, 1848–1861*. Ford. Rác Judit. Budapest: Editio Musica, 1994; 3.: *Az utolsó évek, 1861–1886*. Ford. Fejérvári Boldizsár. Budapest: Editio Musica, 2003.

4 Pauline Pocknell (ed.): *Franz Liszt and Agnes Street-Klindworth. A Correspondence 1854–1886*. New York: Pendragon, Hillsday, 2000 /Franz Liszt Studies Series No. 8./.

kája megjelenését. Sajnos nem tudta befejezni: 2006 elején gyógyíthatatlan betegség támadta meg, amely néhány hónap után, idő előtt elvitte. Gyermekei óhaja szerint liège-i barátnője, a könyvek szerkesztésében, levelek közreadásában, tudományos kutatásban több évtizedes tapasztalatokkal rendelkező professzor, Malou Haine és a tehetséges fiatal francia muzikológus, Nicolas Dufetel vállalták, hogy a munkát helyette, az ő szellemében befejezik és megjelentetik. Most, a Liszt-bicentenáriumi évben szomorúan, de mégis nagy örömmel üdvözölhetjük ezt a régi hiányt pótló, sok ismeretlen képpel illusztrált és jegyzetanyagában kivételesen gazdag információs anyagot kínáló, párhuzamos levélpublikációkra, memoárokra bőségesen hivatkozó, 236 dokumentumot közlő, Pauline Pocknell emlékének ajánlott posztumusz kötetet.

A bevezető fejezet Malou Haine személyes vallomása Pauline Pocknellhez fűződő barátságáról. A recenzensnek – akinek közvetítésével 1994-ben Liège-ben megismerkedtek – hozzá kell tennie, hogy a szeretetre méltó, mindenkinek önzetlen kollegiális segítséget nyújtó Pauline nemzetközi népszerűségnek örvendett, sokunk személyes barátnője volt. Az ember megérkezett egy-egy Liszt-konferenciára Hamiltonba, Stockholmba vagy Angers-ba, és alig várta, hogy végre jól kibeszélgethesse vele magát – ám Pauline már rég „foglalt” volt, körülvették barátai, férfiak-nők vegyesen. Itt Budapesten is kézről kézreadtuk. E sorok írójának 2005 decemberében még alkalma volt egy Pauline-nal való meghitt beszélgetésre a Párizsban, a St. Sulpice templom szomszédságában elköltött, felejthetetlen közös ebéden (egyikünknek sem volt fogalma róla, hogy ő, a látszat ellenére, milyen beteg). Utána különösen intenzív e-mail kapcsolatban maradtunk: örülök, hogy Anna Lisztnek a fiához szóló, a kötet 170–171. lapján közölt gót betűs német levelét még én „desifírozhattam” és fordíthattam (házi használatra) angolra neki. Aztán hirtelen megszakadt a levelezés – és néhány hónap múlva betegségének, halálának hallottam hírét. Azóta többen ajánlottuk már munkánkat az ő emlékének.

A kötet két szerzője – a hatalmas tárgyi tudással, gyakorlattal és tudományos áttekintéssel felvértezett, rendkívül alapos, angolul kiválóan beszélő Malou Haine professzor és a mobilis, ösztöndíjainak segítségével az eredeti kéziratokat az Egyesült Államokban tanulmányozó, a weimari és budapesti Liszt-gyűjteményekben is kutatómunkát végzett, több nyelvben járatos Nicolas Dufetel – remekül kiegészítik egymást. Közös munkájuk eredményével Pauline Pocknell minden bizonnyal elégedett lenne.

A könyv első közel 50 oldalán a szerzők részletesen bemutatják Marie hercegnőt, Carolyne-t, az édesanyját, a két hölgy egymáshoz és Liszt hozzájuk való viszonyát, közös otthonukat, a weimari Villa Altenburgot, az ott zajló művészeti életet – majd a Constantin von Hohenlohe-Schillingsfürst herceggel, I. Ferenc József császár szárnysegédjével 1857-ben kötött házassága után Marie bécsi életét, palotájuk irodalmi szalonját, tevékenységét. Azután a levélgyűjtemény kalandos sorsát mondják el a közreadók: publikációjába az 1930-as évek végén már behalt egy német kutató, a levelek közül néhány megjelent eredeti francia nyelven, és végül a teljes gyűjtemény is napvilágot látott Edward E. Hugónak a Harvard University számára írott disszertációjaként, kizárólag rossz angol fordításban, hibás jegyeze-

tekkel. Haine és Dufetel külön fejezetben ismertetik közreadói elveiket. Valamennyi levél alatt ott található a kézirat leírása, előző megjelenésének adatai.

Marie Wittgenstein hercegnő a kötetben közölt, gyönyörű és – legalábbis számomra – ismeretlen, az Indiana-beli University of Notre Dame, Snite Museum of Artsban őrzött Ary Scheffer-portré tanúsága, valamint a kortársak (bőségesen idézett) leírása szerint szép, kedves, békés természetű, jóindulatú és értelmes hölgy volt. Lengyel anyanyelvén kívül számos más nyelven is jól beszélt, írt, drámák műfordításával foglalkozott. Richard Wagner – aki egy neki szóló nyilvános levélben adta közre egyetlen Liszt zenéjéről szóló munkáját⁵ – önéletrajzában 1853-ban a 15 évesen megismert hercegnőt éppen nővé serdülő, elragadóan bájos jelenségként írja le.⁶ Három évvel később ugyanő már kissé hervadtnak látja,⁷ de az olvasó a könyvben közölt későbbi arcképein is szépnek találja.

Vagyis: a szeretett „Tantine Marie” külsejében és lényében tökéletes ellentéte volt nem szép, minden bájít nélkülöző, hiperélnk, indulatos, önzéstől, kegyetlenségtől és gyűlölködéstől korántsem mentes édesanyjának, Carolyne-nak. Ezt egy fiatalabb rokonuk, Therese von Hohenlohe lánya, Marie von Thurn und Taxis-Hohenlohe hercegné (1855–1934) meséli visszaemlékezésében. Carolyne-ról még ezt írja: „sohasem értettem, hogy Liszt hogyan volt képes őt elviselni”.⁸

Malou Haine nagy érdeme, hogy ezt a rendkívül fontos kortárs dokumentumot bevonta a Liszt-irodalomba: ez a hercegnő ugyanis, aki kamasz korában anyja Trieszt melletti, duinói kastélyában találkozott Liszttel, sőt, bánatára, négykezeszt is kellett vele játszania, és akinek ilyen találó leírásokat köszönhetünk Carolyne meg Marie Wittgensteinről, azonos azzal a mecénással, aki 1911–12-ben Rainer Maria Rilket látta ugyanott vendégül, és aki a *Duinói elégiák* műzsája volt.

Szegény Marie Wittgensteinnek nem lehetett könnyű élete az édesanyja mellett. A németül alig beszélő kislány 11 éves volt, amikor Carolyne hercegné kiragadta megszokott környezetéből, az akkor Oroszországhoz tartozó hatalmas wronincai birtokról, és Liszt kedvéért Weimarba szökött vele. Tény, hogy alapos nevelésben részesítette. Marie (vagy Magne, Magnolet, ahogyan otthon szólították) franciául anyanyelvi szinten tudott, állandó angol, pontosabban skót nevelőnő volt mellette, zongorára maga Liszt tanította. Carolyne kulturális célú utazásokra is magával vitte: múzeumokat, helyi híres embereket látogattak meg. Közös weimari otthonukban, a Villa Altenburgban, Liszt közelében, a tanítványok, valamint jeles, híres vendégek környezetében Marie Wittgenstein kivételesen magas színvonalú kulturális-művészi légkörben nőtt fel. De gyerekkora óta el kellett viselnie

5 Richard Wagner: „Über Franz Liszt’s Symphonische Dichtungen. Brief an Marie Wittgenstein, 1857”. In: uő: *Gesammelte Schriften und Dichtungen*. 5., Hildesheim: Olms, 1976, 235.

6 Richard Wagner: *Mein Leben*. III., Volks-Ausgabe, 2. kiad., München: Bruckmann, 1915, 70.

7 Uott 124.

8 Az idézett memoár: *Memoirs of a Princess*. Ford. és összeáll. Nora Wydenbruck, London: Hogarth, 1959, 79–82. – Hogy eredetileg milyen nyelven íródott, voltaképpen nem lehet tudni, mert az interneten található Thurn und Taxis-Hohenlohe, Marie: *Jugenderinnerungen* is már „ins Deutsche übertragen”-ként szerepel.

anyja állandó idegfeszültségét, félelemrohamait. Richard Wagner meséli el önéletrajzában annak a szörnyű éjszakának a történetét, amelyet 1856-ban a svájci Sankt-Gallenben, Liszttel való első közös hangversenyük előtt töltöttek, amikor éjjel 2-kor kénytelenek voltak egy másik szobába költözni:

Itt együtt laktunk „A csukához” címzett fogadóban, ahol a hercegné úgy látott vendégül bennünket, akár a saját otthonában. Így nekem a feleségemmel a sajátja melletti szobát jelölte ki, ami azonban sajnos rendkívül rossz éjszakát okozott nekünk. Carolyne aszszonyra ugyanis rátört szokásos félős idegrohama, és a célból, hogy távol tartsa tőle az ezzel járó kínzó hallucinációkat, lánya, Marie kénytelen volt egész éjjel szándékosan fennhangon felolvasni neki.⁹

Malou Haine és Nicolas Dufetel a bevezetésben elmondják, hogy Marie-t 16 évesen eljegyezte a nála 16 évvel idősebb Charles-Angélique de Talleyrand-Périgord báró, weimari francia diplomata (1821–1896). Hogy szerették-e egymást, azt nem tudjuk. Tény, hogy Carolyne és a tőle rég külön élő apa, Nicolas de Sayn-Wittgenstein herceg előnytelennek tartotta és ezért megtiltotta ezt a házasságot. (Carolyne hatalmas oroszországi vagyonát szökése után konfiskálta ugyan a cár, de leánya nagykorúvá válása után visszakaphatta.) E mesés vagyon érdekében kellett aztán Marie-nak férjhez mennie a család távolabbi rokonságához tartozó Constantin von Hohenlohe-Schillingsfürst herceghez (1828–1896). Marie nem szeretete, de engedelmeskedett szülei akaratának. Carolyne annál is inkább szorgalmazta – önző módon – ezt a frigyet, mivel Constantin fivére, Gustav, római főalamizsnás fényes egyházi karrier várományosa volt a Vatikánban, s a hercegné azt remélte, segíteni fogja a saját házassága felbontásában, hogy végre Liszt felesége lehessen. Ám ennek éppen az ellenkezője történt: a nagy Wittgenstein-vagyon megtartása érdekében végül épp Gustav Hohenlohe volt az, aki vatikáni intrikáival az utolsó pillanatban megakadályozta Carolyne és Liszt Rómában, a San Carlo al Corso templomban már előkészített esküvőjét.

A szerencsétlen Marie számára ezzel kezdődött az igazi szenvedés. Anyja, Carolyne, egy lengyel ügynököt, bizonyos Okraszewskit bízott meg Liszttel kötendő házassága római előmozdításával. Az ügynök kudarcot vallott, ennek ellenére óriási összegeket követelt tőle. Carolyne-nak nem volt pénze, Marie örökségével pedig a törvények értelmében a férje rendelkezett, aki határozottan megtagadta a kifizetést. Ezért Carolyne iszonyú szemrehányásokat zúdított a lányára, majd hosszú évekre megszakította vele a kapcsolatot, unokái világra jöttéről sem volt hajlandó tudomást venni. Marie pedig gyötrődött gyermeki és feleségi kötelességei között.¹⁰

⁹ Wagner: *Mein Leben*, III., 125–126.

¹⁰ A kötet szerkesztői az ebben a témában ismert könyv – Alan Walker–Gabriele Erasmi: *Liszt, Carolyne and the Vatican: The Story of a Thwarted Marriage*. New York: Stuyvesant, Pendragon Press, 1991 – mellett nagyon helyesen megadják az ezt megelőző idevágó munka adatait is: Donna Maria Die Grazia: „Liszt and Carolyne Sayn-Wittgenstein: New Documents on the Wedding that was not”. *19th Century Music*, XII/2. (Autumn 1988), 148–162.

Liszt és Marie Wittgenstein kapcsolata mindig tökéletesen harmonikus volt. Magam is lemásoltam volt Weimarban (még 1971-ben) Marie-nak azt a Brühlben 1860. július 16-án kelt megindító levelét, amelyet a kötet 75 M számon a 196. lapon közöl, s amelyben a kétségbeesett fiatalasszony „mon doux Grand et très cher juge impartial”-hoz (a drága és elfogulatlan bíróhoz) fordul, hogy segítsen édesanyját kibékíteni. Hosszú évekbe telt, mire ez sikerült Lisztnek, aki hallatlan tapintattal készítette elő anya és leánya újbóli találkozását. E levélkötetből kiderül, hogy ezután is konspirált Marie-val: Liszt rábeszélésére, látszólag turisztikai céllal, valójában Marie által honorálva, Rómába utazott weimari barátnőjük, Adelheid von Schorn, hogy társalkodó- és ápolónője legyen a folyton betegeskedő, alkalmazottaival hadakozó, elfüggönyözött szobájából gyalog ki sem mozduló, sokkötetes egyházkritikai munkáján¹¹ lázasan dolgozó Carolyne-nak. Volt még más közös, titkos ügyük is: a Carolyne szorgalmazta, Lisztnek sehogy sem ínyére való lengyel oratóriumról, a *Die Legende vom Heiligen Stanislaus*ról a zeneszerző volt életársával nem tudott beszélgetni, ugyanis Carolyne ilyenkor menten dühbe gurult. Így a mű sikertelen szöveggönyvének javítása ügyében az ő tudta nélkül, közvetve és közvetlenül, Marie hercegnő próbált segíteni.

Carolyne de Sayn-Wittgenstein csak egy évvel élte túl Lisztet, 1887-ben meghalt. Marie hercegnő a rá szállt Liszt-örökségből Weimarban 70 000 márkás Liszt Alapítványt létesített, és számos személyes tárgyat ajándékozott az ott alakuló Liszt Múzeumnak. Az ő és Carl Alexander weimari nagyherceg adományozta öszszegből jött létre Liszt zeneműveinek első és mindmáig legteljesebb összkiadása.

Mielőtt rátérnék a Marie Wittgensteinnek szóló Liszt-levelek ismertetésére, szólnom kell arról, hogy a Mesternek volt három (Marie d’Agoult grófnéval közös), Marie Wittgensteinnel nagyjából egykorú, érte rajongó saját gyermeke is: Blandine (1835–1862), Cosima (1837–1930) és Daniel (1839–1859) Liszt. Hogy ők hogyan élték meg, hogy imádott apjukat éveken át alig látják, ígéretei ellenére olyan fontos eseményeken sem vesz részt, mint első áldozásuk, azt Liszt Anna fiához írott leveleiből tudjuk.¹² S hogy aztán ráadásul mit jelentett számukra, hogy helyettük egy vadidegen lány részesülhet abban a kegyelemben, hogy állandóan a közelében lehet, arról az egyetlen hosszú életű Liszt-gyermeknek, Cosimának a lányához, a nagyapjával Rómában tartózkodó Daniela von Bülow-hoz Bayreuthban 1881. október 26-án írott leveléből szerezhetünk tudomást:

De Szívecském, ne csinálj szentimentális ügyet olyan semmiségből, mint hogy egyszer otthon maradtál. Az én egész fiatalságom másból sem állt, mint otthon maradásból. Mikor például Apámat 8 év után 8 napra viszontláthattuk, minket sehová sem vittek magukkal, és magától értetődőnek fogtuk fel, hogy csak Carolyne-nal és Marie-val csinált programot.¹³

11 *Des causes extérieures de la faiblesse intérieure de l’Église*. A hatalmas munkát a Vatikán indexre tette.

12 Hamburger Klára (hrsg.): *Franz Liszt. Briefwechsel mit seiner Mutter*. Eisenstadt: Amt der Burgenländischen Landesregierung, 2000 (A 17, A 27, A 28).

13 Max Freiherr von Waldberg (hrsg.): *Cosima Wagners Briefe an ihre Tochter Daniela von Bülow 1866–1885*. Stuttgart–Berlin: Cotta’sche Buchhandlung Nachf., 1933, No. 127., 232.

És, pár nappal később, a hercegnével kapcsolatban:

Milyen szomorú mindaz, amit elmesélsz, de hát tudom én, ismerem én ezt! Carolyne Wittgenstein egyszerűen felháborító, mivel Nagypapa csak őmiatta van ott, és – Marie Wittgensteinnek tökéletesen igaza van! Nincs benne érzés [...] És képzeld csak el, hogy e miatt a kapcsolat miatt utasított el szüntelenül és kegyetlenül minket, a gyerekeiket, akik imádtuk.¹⁴

Ismeretes, hogy a hercegné hatása alatt saját gyerekeivel milyen szigorú és tekintélyelvű, esetenként valósággal kegyetlen apa vált Lisztből, hogy a lányokat előbb Carolyne öreg nevelőnője szigorú felügyelete alá, majd fondorlatos csellel Berlinbe kényszerítette, s hogy Cosima szerint azért is ők tehetők felelőssé, hogy Danielnek Bécsben kellett egyetemre járnia, ahol, mivel a klímát nem bírta, halálos tüdővész támadta meg, mely 20 éves korában elvitte. Ugyanakkor – Cosima fentebb idézett levelének egy megjegyzéséből, valamint Daniel és a lányok Marie-hoz írott leveleiből¹⁵ – úgy tetszik, hogy a négy fiatal között őszinte jó viszony alakult ki.

Ha most ennek fényében vesszük szemügyre a kötet első részében közölt, 1847 és 1860 közt Marie Wittgensteinnek írott 76 Liszt-levelet, meg kell állapítanunk, hogy ez a gyengéd, játékos humorral, sőt alázattal teli hang tökéletes ellentéte annak, ahogyan saját gyerekeinek – kivált a Carolyne-nal való megismerkedése után – írt. Úgy udvarolt Marie-nak, mint az édesanyjának, csak (eleinte) gyereknyelven, mintha csak kettejükbe lett volna szerelmes. „Imádkozzék Bon Bozéhoz [a Jóisten lengyel–francia neve külön kedveskedés a kislánynak] hármunkért, akik egy szív és egy lélek vagyunk”, írja például a 98. oldalon. „[A]ki csak Magukért, kettőjükért él”, mondja a 155.-en. „Végtelenül drágák és többes számban szeretettek”, írja a 161.-en. Érdemes még idézni néhány aláírását is. Lisztnek szokása volt leveleiben magának gúnyneveket adni. De míg Marie d’Agoult-nak valaha „Crétin”-ként beszélt önmagáról, a kis Marie Wittgensteinnek, akárcsak Carolyne-nak, „Fainéant”-ként (semmirekellő, 60. o.), „Esclave”-ként (rabszolga, 104. o.), „Un chien de garde”-ként (házőrző kutya, 115. o.), „Votre Haus- und Reise Pudel ce qui est ma gloire et mon bonheur”-ként (hú pudlikutyájuk otthon és útközben) s ez minden dicsőségem és boldogságom, 166. o.) írja alá a leveleket. Szükségét látja, hogy a kislánynak is jelentse: jó volt, azaz nem ivott túl sokat, nőre sem nézett (122., 136., 129. o.).

Az 1860 és 1869 közötti időszakból nincs a gyűjteményben Liszt-levél. 1869 után már szertartásosan „Votre très gracieuse Altesse”-nek (kegyelmes Fenséges Asszony) szólítja Marie von Hohenlohe Schillingsfürstöt, és „votre tout obéissant serviteur”-ként (engedelmes szolgálója) és hasonlóan írja alá a leveleket. Pestről Bécsbe utazva többször meg is látogatja. Rendszeresen beszámol életéről, ismerő-

14 Uott No. 128., 235.

15 Robert Bory: *Liszt et ses enfants, Blandine, Cosima et Daniel, d'après une correspondance inédite avec la Princesse Marie Sayn-Wittgenstein*. Paris: Corrèa, ⁵1936.

sökről, levelei időnként, szokás szerint valóságos Gothai almanachok. (A jegyzetekben az arisztokrata családok és rokoni ágak, összefüggések bámulatatos részletekkel vannak dokumentálva.) De mindig érezni, hogy őszinte szeretettel íródtak: együttérzéssel, amikor gyermekei elvesztésekor kondoleál, és segíteni kész szövetségesként, amikor anya és leánya megromlott kapcsolatán vagy Carolyne aggasztó egészségi állapotán próbál segíteni. Az utolsó levél Párizsból, az utolsó nagy sikerek idején kelt, 1886. április 3-án.

Marie-nak szóló, művészileg legfontosabb üzenetét Liszt 1860. június 4-én fogalmazza meg (74. sz., 194–195. o.). A fiatal hercegnő ekkor már férjnél van, Bécsben él. Carolyne Rómába utazott. Liszt – jövőjét illetően teljes bizonytalanságban, másoktól függően – egyedül van Weimarban. Így vall:

Az ellentmondások, sőt, mondhatnám, az igaztalan ítéletek, amelyeket a munkám kiprovokál, korántsem veszik kedvemet, sőt, mondhatnám, ösztönzően hatnak rám, és teljeséggel megerősítenek abban a fiatal korom óta bennem élő meggyőződésben, hogy a zene területén van mondanivalóm – amelyet senki helyettem el nem mondhat. – Ez kétségkívül igen kevés ugyan, és nem jogosít fel hiúságra, mégis, képességeim szerint beteljesítem a feladatomat, Isten kegyelmével, amelyért őszinte alázattal könyörgök, tekintet nélkül arra, hogy jó- vagy balszerencse kíséri-e pályámat.

A kötetben a magyar nevek a szokásosnál sokkal korrektebbül szerepelnek, ez valószínűleg Nicolas Dufetel érdeme. De azért akad néhány hibás: így Szerdahélyi, Szerdahelyi helyett a 79. oldal 109. lábjegyzetében; Kolozvár, Kolozsvár helyett a 110. oldalon; Jozéfa Bánffy, Jozefa helyett a 125. oldal 110. lábjegyzetében; Karátsonyi Guido gróf pedig minden alkalommal Karátsonyként szerepel (141., 214. o.). A német nyelv nem erőssége a közreadóknak, a német címekben, szavakban sok a hiba.

Az apparátus alapos: illusztrációk jegyzéke, bibliográfia, névmutató, benne Liszt műveinek mutatója. A helységmutatóban többféle néven szerepelnek azok a közép- és kelet-európai városok, amelyeknek már Liszt korában is több nevük volt, ma pedig, más ország részévé válva, ismét más néven találhatók a térképen.

Nagy nyeresége a Liszt-irodalomnak ez a kegyeletből elkészült, fontos és példásan gondozott, papír kötésű, de igen szép dokumentumkötet. „Un grand merci”, őszinte köszönet jár érte a közreadóknak. Várjuk, hogy az Olga von Meyendorffnak írott Liszt-levelek is mielőbb ilyen magas színvonalon váljanak eredeti nyelven hozzáférhetővé.